Полянський О. А.

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ» ЯК НАУКОВА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Метою статті є спроба з'ясувати закономірності та особливості функціонування предмету «Історія України» як наукової та навчальної дисципліни в умовах процесів глобалізації й агресивного поширення ідей ліберального космополітизму та яку роль у протидії цим націоруйнівним чинникам відіграють історична пам'ять, історична традиція, історична свідомість, історичні знання. Як впливають вони на формування етнічної й національної свідомості? Чи справді історична наука і формування національної свідомості не повинні мати нічого спільного? Чи дійсно національна парадигма сковує та обмежує розвиток історичної науки?

Аналізуючи ці проблеми дослідники зазначають, що історична пам'ять – це своєрідний духовний потенціал народу, а історична традиція виступає духовним світоглядним оснащенням спільноти, яка намагається себе усвідомити та ідентифікувати. Тому історична пам'ять є основою для історичної свідомості тої чи іншої спільноти, на базі якої формується національна свідомість. Варто відзначити, що в українському контексті взаємозв'язок історичної пам'яті та національної свідомості суттєво не відрізняється від загальноєвропейських тенденцій, а наші певні особливості були зумовлені східноєвропейськими постімперськими реаліями. «Вони виявлялися, – пише В. Масненко, – передусім у своєрідній сакралізації історичної традиції (вазі релігійного компонента в історичній свідомості), особливому поєднанні міфологічного та наукового складників у процесі націотворення…, надмірно загостреній увазі до самобутності власного історичного процесу, особливо до його державницької складової» [1, с. 62].

Щодо глобалізаційних викликів та постмодерністських інтерпретацій цікавими видаються роздуми Г. Касьянова, який зазначає, що українські історики відчувають тиск двох дискурсів: модерністського та постмодерністського. Модерністський дискурс в історіографії передбачає створення такого історичного наративу, в центрі якого стоїть національна традиція, наголос на історичній тяглості, лінійності розвитку тощо. В західній історіографії цей дискурс було зреалізовано у відповідний час, а Україні доводиться

здійснювати його з великим запізненням і вже в епоху глобалізації. «А вона, – пише Г. Касьянов, – з її транснаціональними тенденціями, створює в інтелектуальному просторі інший дискурс – постмодерністський, який не може не впливати на істориків, навіть якщо вони цього не усвідомлюють. Він суперечить концепції «національної» чи «націоналізованої» історії і вимагає зовсім інших концептуальних підходів до писання того, що ми називаємо історією України» [2, с. 21].

Отже, модерністський дискурс спрямований на створення національної історії («національної парадигми»), а постмодерністський – транснаціональної, фактично космополітичної. Історіографічний канон, якого дотримуються представники першого напрямку, необхідною складовою має національний історичний міф, тобто систему уявлень про національне минуле, знакові історичні символи, «які мають стабільну морально-політичну цінність і є необхідною нормативною складовою національної ідентичності» [3, с.65].

Оскільки в постмодерній історіографії поняття національного міфу вживається і розуміється здебільшого в негативному сенсі, слушними видаються міркування І. Гирича, який під національним міфом розуміє ту головну ідею, що лежить в ідейній основі суспільно-державного розвитку України. Кожна національна варіація міфу, зазначає він, лягла в основу національної ідеї, а науковим виразом національної ідеї ставали національні історіографії [4, с. 47, 49].

Зважаючи на те, що українська історіографія протягом сторіч розвивалася в несприятливих умовах іноземної окупації, зокрема польської та російсько-радянської, й внаслідок змушена була розв'язувати проблеми, які часто виходили поза рамки власне історіографії, перед сучасною історичною наукою теж стоять непрості виклики. Адже після того, як В.Антонович і М.Грушевський, зі своїми історичними школами, наприкінці XIX – на початку XX століття вивели українську історичну науку на рівень тогочасних стандартів позитивістської історіографії, в подальшому, через утвердження в УРСР т. зв. марксистських та ленінсько-сталінських інтерпретацій історичного процесу, українська історична наука надовго випала з провідних тенденцій світової історіографії. Модерні та постмодерні історичні школи, як от «школа Анналів», фактично не справили суттєвого впливу на

розвиток української радянської історіографії й вона надалі розвивалася в прокрустовому ложі марксистсько-ленінських догм. Українська історична наука на еміграції, в силу об'єктивних та суб'єктивних причин, вирішувала специфічні завдання, хоча саме завдяки їй, українська історіографія зберегла своє національне обличчя і в особі своїх талановитих представників гідно представляла її на світовому рівні.

Розпад СРСР й проголошення незалежності України поставили перед українською історичною наукою та дидактикою нові виклики. По-перше, виникла потреба модернізації концепції «Історії України» у відповідності з світовими стандартами історичної науки. По-друге, модернізація концепції вимагала удосконалення не лише методології дослідження, а й методики викладання «Історії України».

Ці серйозні наукові проблеми повинні були розв'язати ті кадри істориків, які, як вчені та викладачі, сформувалися в радянську епоху. Варто зауважити, що і в той період працювали історики, які намагалися в рамках існуючої системи творити об'єктивно наукові праці, досліджувати ті проблеми вітчизняної історії, які замовчувалися або фальсифікувалися офіційною радянською історіографією. До них, в першу чергу, слід віднести Михайла Брайчевського, Олену Апанович, Олену Компан, Ярослава Дзиру, Ярослава Дашкевича та ін. Поруч з ними історичну свідомість нації формували праці Івана Дзюби, зокрема «Інтернаціоналізм чи русифікація», самвидавівські есеї Валентина Мороза: «Серед снігів», «Хроніка Опору», «Мойсей і Датан», роботи Юрія Бадзя «Право жити», Михайла Осадчого «Більмо», В'ячеслава Чорновола «Лихо з розуму», Євгена Сверстюка «Собор у риштуванні» та інші.

З падінням комуністичної «залізної завіси» в Україні масово появилися історичні дослідження української діаспори – праці Дмитра Дорошенка, Наталії Полонської-Василенко, Ореста Субтельного, Аркадія Жуковського, Романа Шпорлюка, Василя Вериги. Перевидавалися книги Михайла Грушевського, Миколи Аркаса, Олександри Єфименко, Івана Крип'якевича. Дослідникам відкрилися недоступні раніше архівосховища, появилися публікації джерел з найбільш важливих, і в той же час сфальсифікованих, проблем української історії: Українських Січових стрільців, Української національної революції 1917–1921рр., Голодоморів 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр., УПА і т. д. тобто створилися

об'єктивні передумови для комплексного наукового вивчення історії України. Але, на заваді стали суб'єктивні фактори – небажання керівництва держави належним чином фінансувати історичні дослідження, догматичне мислення керівництва академічної науки, зокрема гуманітарного профілю, ідеологічні прокомуністичні симпатії частини вчених та викладачів для яких єдиним достовірним історичним джерелом залишається «Краткий курс истории ВКП (б)» та ін.

Таким чином, т. зв. «історична спільнота» – тобто «цех істориків», нині являє собою вкрай різноманітне, щоб не сказати «різношерсте», середовище, з різною науковою підготовкою, партійною приналежністю, ідеологічними симпатіями і т. д. Так, зокрема, численну і впливову групу істориків становлять колишні дослідники й викладачі історії КПРС, які волею обставин змушені були перекваліфіковуватися в дослідників та викладачів «Історії України». Вони принесли сюди не тільки ненаукову методологію досліджень, а й хибну методику викладання. Частина з них й до сьогодні залишилась в полоні комуністичних стереотипів і, відповідно, як «вчені» та «викладачі» не просто компрометують історичну науку, а й своїми «працями» та «викладанням» шкодять їй. Звичайно, серед них є окремі професійні історики, але це швидше виняток з правил, а не закономірність.

Другу групу «історичної спільноти» складають ті історики, які маючи добротну наукову підготовку, в умовах незалежності отримали, так-би мовити «друге дихання» й плідно працюють над різними проблемами вітчизняної історії. Це кваліфіковані спеціалісти, які є авторами солідних наукових праць, поважними викладачами, що використовують різні методології дослідження та методики викладання.

До третьої групи «історичного цеху» належать історики, котрі отримали освіту в Україні, завдяки знанню іноземних мов, продовжили навчання за кордоном й нині у своїх історичних дослідженнях та викладанні використовують західні методики, зокрема є прихильниками т. зв. постмодерного дискурсу в історіографії. Є ще одна група т. зв. «істориків», які є авторами новітніх історичних міфів, наприклад щодо проблем етногенезу українського народу, виникнення його державності та деяких інших, але їх «наукова» продукція, на щастя, користується попитом в обмеженого кола читачів. На таку особливість української

історичної науки (зауважимо, що мова не йде про різні методологічні школи, а про невисоку якість значної частини робіт українських істориків) звертають увагу відомі дослідники Ярослав Дашкевич і Ярослав Грицак. Вони наголошують на важкій спадщині минулої епохи і породженими нею численними проблемами: «Такої суміші заізольованости, спровінціялізованости та численних табу, які стосувались не лише сучасної, але й давнішої історії, не можна знайти у жодній іншій історіографії, хіба, що в білоруській» [7, с. 63]. «Більшість істориків радянської школи, що зараз живуть і працюють в Україні, зреклася старої ідеології і перефарбувалась в нові кольори. Колишні історики КПРС стали фахівцями з політичної історії України, завзяті критики Грушевського оголошують себе прихильниками його народницької схеми, борці з «буржуазним націоналізмом» займаються історією національно-визвольних змагань» [8, с. 5]. Я. Грицак виокремлює чотири неоднакові групи дослідників: старших істориків радянського періоду, котрі сприйняли нові «правила гри», старших істориків позитивістського плану, старших істориків, які зорієнтувалися на західну історіографію і молодих дослідників, які здобули освіту за кордоном.

Я. Дашкевич виділяє такі групи істориків: 1) ті, які не беруть участі в наукових дослідженнях, по можливостях їх блокують, займаються фіктивною науково-організаційною роботою, імітацією науки; 2) формально займаються історичними дослідженнями, маскуючи москвоцентризм гучними фразами, не міняючи, однак, суті тенденції; 3) поверхово переключилися з вульгарно-соціологічної термінології на національну чи навіть націоналістичну, відповідно переписуючи роботи, але без будь-якої здатності займатися оригінальними історичними дослідженнями; 4) повноцінно перейшли на нові рейки досліджень для сумлінного вивчення історичного минулого; 5) молоді історики, котрі взялися за вивчення сучасної методики досліджень і звернулися безпосередньо до джерел; 6) «історики», котрі умовно підходять під таку професію – сучасні міфотворці, відповідно ідеологічно закомплексовані (в дусі націоналізму, комунізму, клерикалізму), або просто психічно хворі [6, с. 56].

В іншій роботі він також звертає увагу на те, що історичну науку «заливає ультрапатріотична і локально патріотична хвиля дилетантизму і безвідповідальності, явної і грубої фальсифікації на

урапатріотичні мотиви… Істориками стали доктори фізико-математичних, біологічних та технічних наук…, журналісти, публіцисти, поети, письменники…, просто спекулянти і аферисти» [5, с. 320–321]. Слід зауважити, що ці характеристики стосуються стану історичної науки середини 90-х рр. XX ст.

А на зламі XX і XXI століть багато істориків почали говорити про «кризу історіографії», як галузі наукового знання в сучасній Україні. Вони висловлюють тривогу з приводу «відставання» української історичної науки від світової, сприйняття поширення в суспільстві застарілої романтизованої візії історії України, яка не відповідає умовам кінця XX ст. і робить «ведмежу послугу» справі формування сучасного громадянського суспільства. Нарешті, «полегшені» вимоги до наукової історичної продукції (пов'язані зокрема зі зниженням рівня фахової критики, намаганнями окремих дослідників компенсувати брак знань і навичок патріотичними гаслами. Недостатньо фахова підготовка істориків у багатьох університетах України (не рідко через брак коштів, слабку матеріальну базу, застарілі підходи до організації і програм навчання та ін.) негативно позначається як на історичній продукції, так і формуванні суспільної свідомості. Погоджуючись на загал з такою критичною оцінкою сучасного стану української історичної науки, дозволимо собі засумніватися в такому твердженні шановного автора: «Націо- (державно-) центрична спрямованість української історіографії «вириває» історію України зі світового (європейського) контексту і залишає її на узбіччі сучасної наукової думки» [9, с. 46].

Л. Зашкільняк вважає, що: «однією з головних вад сучасної вітчизняної історіографії є загрозливо мала кількість фахових істориків, здатних проводити дослідження і викладати історію на рівні кращих зразків світової історичної думки, істориків, які добре орієнтуються в основних компонентах історичних студій, знають світову наукову літературу, опанували й використовують на практиці нові методи і технології здобуття і поширення історичних знань» [10, с. 14].

Аналізуючи стан, проблеми та перспективи української історичної науки слід сказати, що вона зосереджена в таких центрах: 1) в системі Національної академії наук України, де функціонує ряд інститутів історичного профілю, зокрема Інститут історії України, Інститут українознавства, Інститут археографії та

ін; 2) це т. зв. університетська історична наука, яка зосереджена на історичних факультетах власне давніх класичних університетів, насамперед Київському, Львівському, Дніпропетровському, Чернівецькому; 3) історична дидактика та наука в нещодавно відкритих історичних факультетах колишніх педінститутів, які здебільшого останнім часом здобули статус університетів; 4) історична наука в нових університетах – Києво-Могилянській академії, Українському Католицькому університеті; Інституті історичних досліджень при ЛНУ; 5) історична наука в рамках Наукового товариства ім. Т. Шевченка; 6) історична наука в історичних та історико-краєзнавчих музеях; 7) історичні студії в різних громадських інституціях. Рівень наукових досліджень та викладання у них настільки різний, наскільки різною є кваліфікація вчених та викладачів цих структур. Варто зазначити, що окрему групу істориків складають вчені, котрі отримали наукові ступені поза Україною, наприклад в Центральноєвропейському університеті (Будапешт), або пройшли стажування у численних програмах обміну фонду Сороса, Фулбрайта та ін. Окремо слід сказати про історичні інституції української діаспори, зокрема Український Вільний Університет, НТШ в Європі та Америці, Українську Вільну Академію Наук. Крім того, дослідження з історії України ведуться в Українському науковому інституті Гарвардського університету, Канадському інституті українських студій та багатьох зарубіжних університетах.

Оскільки діяльність останніх потребує окремого дослідження, зупинимося на аналізі наукової продукції вітчизняних вчених. В останнє десятиріччя XX століття в Україні, як і в цілому пострадянському просторі, співіснували три основні способи писання і викладання історії: 1) старий радянський; 2) новий національний, що в багатьох випадках продовжує традиції дорадянської історіографії; 3) найновіший, що радикально заперечує радянську схему, але водночас ставить під сумнів наукову вартість національної парадигми [7, с. 66]. Розвиваючи тезу про сумнівну наукову вартість національної парадигми при написанні й викладанні історії України, Я. Грицак неодноразово наголошує: «У будь-якому разі, національна парадигма звузила дослідницьку перспективу»; «Панування національної парадигми у пострадянських українських історичних працях іде у парі з

домінуванням того типу позитивізму зразка XIX століття, який так нищівно критикували історики школи «Анналів» [7, с. 54, 57].

Деякі учасники Міжнародної наукової конференції «Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти», що відбулася у Львові у 2001 р. теж визнали слушною думку про те, що сама по собі «національна система історіописання віддаляє історичну інтерпретацію від багатоманітности і різнобарвности реального минулого» [10, с. 10].

Але, враховуючи різноманітні методології історичних досліджень, український історик, образно кажучи, все ж має дивитися на українську історію українськими очима, бо, як писав І. Франко: «Все, що йде поза рами нації, це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді б прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або ж хворобливий сентименталізм фантастів, що раді б широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації» [11, с. 79].

В цьому контексті нам видаються цікавими і слушними роздуми відомої дослідниці Наталії Яковенко, яка наголошує: «…декларуючи своє палке прагнення інтегруватися до «справжньої Європи», ми хоч не хоч мусимо спершу зліпити докупи те, що нам хотілося би примістити на мапі європейського мультикультуралізму – свою українську ідентичність. Отже, наша провінційна та немолода magistra vitae має спершу навчити нас національного і на те немає ради» [12, с. 13].

В іншій своїй роботі вона акцентує: «…не менш скептично я оцінюю шанси історіографії, що свідомо очищає себе від «національного»: така операція перетворює її на мертвонароджене есперанто – для всіх і ні для кого. А коли так, то історик, пускаючись у плавання по частковому матеріялу, який досліджує, мусить мати в голові якусь мапу-схему свого «національного» маршруту» [13, с. 9].

Що ж пропонується замість «національної парадигми» та майже лайливого «позитивізму»? Яка нова методологія історичних досліджень? В сучасній українській історичній науці виник новий напрям, представники якого заявляють, що після утворення незалежної України «виник теоретичний вакуум, який без особливих зусиль був заповнений переважно позитивістськими (і романтичними) схемами кінця XIX – початку XX ст.» і «українську

історіографію не зачепили головні теоретичні дискусії XX ст.», «в результаті… українські історики опинилися перед лицем дуже серйозних викликів щодо створення модерної історіографії, маючи у своєму розпорядженні лише до модерні дослідницькі засоби».

«Попри те, – пише Я. Грицак, – що офіційний істеблішмент пробує накинути нову офіційну схему, побудовану на суміші радянської та національної парадигми, ці спроби приречені на невдачу через наявність критичної маси незалежних істориків, незалежних інституцій та незалежних видань. Вони розвінчують офіційну схему, виявляють її досить низькі академічні стандарти і не тільки декларативно виступають за повноцінну інтеграцію української історіографії у світову науку, але й намагаються зреалізувати це завдання у своїх конкретних дослідженнях. Власне наявність цього середовища робить спектр української історіографії максимально широким і повноцінним. І це можна вважати головним здобутком тих змін, які сталися в Україні після 1991» [7, с. 67].

«Незалежні історики», «незалежні інституції», незалежні видання» в своїх історичних дослідженнях в основному використовують методологію постмодернізму, що заперечує пізнавальні можливості історії. Для модерніста джерельне свідчення про певний феномен є підтвердженням того, що в минулому щось справді відбулося; він формулює свої висновки на підставі джерел і прихованих за ними «слідів» історичної реальності, тобто упевнений, що реконструює минуле. «З погляду постмодерніста, – твердить Н. Яковенко, – те «саме свідчення вказує не на саме минуле, а на його інтерпретацію». Автори постмодерністи «вбачають в історіографічному дискурсі… не «реконструкцію минулого», а процес його «конструювання…Із цього випливає, що історик власне «творить» минуле сам, а історична наука, отже постає як безмежне поле конструювань того, що колись відбувалося» [14, с. 222, 223].

Досліджуючи сучасну світову історіографію Л. Зашкільняк акцентує, що історичні знання є продуктом свідомої інтелектуальної діяльності людей, вони створюються за певними моделями-взірцями, що називають парадигмами. Суб'єктивний характер історичних знань, попри застосування істориком наукових методів і теорій, завжди залишається значним [15, с. 3, 9, 10].

На цю особливість звернула увагу й відома Школа «Анналів». Аналіз історіографічної практики останніх десятиріч, зазначають її історики, схиляє до думки про «конструювання» самим істориком досліджуваних об'єктів («історичних фактів»), яке у підсумку завжди залишається суб'єктивним баченням минулого. Воно може бути більш або менш близьким до минулої реальності, але ніколи не тотожним їй. Відомий французький історик Ж. Ле Гофф нещодавно заявив: «Історики не можуть бути цілком об'єктивними. Історія за своєю природою породжує емоції. Історія за виключенням безспірних фактів, ґрунтується передусім на інтерпретації, і до певної міри, допускає існування багатьох істин» [9, с. 41].

Отже, оскільки історичні джерела, зокрема писемні, є продуктом людської діяльності, а історичні знання носять суб'єктивний характер і є результатом інтерпретацій і тлумачень істориків, тобто процесом який ніколи не закінчується і залишається відкритим для подальших досліджень та пізнання, не варто робити категоричних висновків і ставити остаточну крапку при вивченні тих чи інших періодів та проблем історії України. Тому постмодернізм, як і інші методології, не є панацеєю для остаточного розв'язання всіх проблем історичної науки, як і постпозитивізм та національна парадигма не є перешкодою для її розвитку.

Список використаних джерел

1. Масненко В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / Володимир Масненко // Український історичний журнал. – 2002. – №5.
2. Касьянов Г.. Ще не вмерла українська історіографія / Георгій Касьянов // Критика. Число 54. – Квітень, 2002.
3. Касьянов Г. «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) / Георгій Касьянов // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / за ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004. – С. 57–73.
4. Гирич І. Чи суперечить національний міф історичній правді? / Ігор Гирич // Українська історична дидактика. Міжнародний діалог. – К, 2000.

5. Дашкевич Я. Стан української історичної науки та завдання Наукового товариства ім. Т. Шевченка / Ярослав Дашкевич // «Учи неможними устами сказати правду»: історична есеїстка. – Київ: Темпора. – С. 320–328.

6. Дашкевич Я. Дорогами української Кліо. Про становище історичної науки в Україні // Україна в минулому. – Вип. 8. – Київ–Львів, 1996.

7. Грицак Я. Українська історіографія 1991–2001: десятиліття змін / Ярослав Грицак // Україна модерна. Число 9. – Київ–Львів, 2005. – С. 43–68.

8. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Ярослав Грицак – Київ, 2000. – 360 с.

9. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука / Леонід Зашкільняк // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / за ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004. – С. 24–57.

10. Зашкільняк Л. Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти / Леонід Зашкільняк // Україна модерна. Число 9. – Київ–Львів, 2005. – С. 7–14.

11. Франко І. Поза межами можливого / Іван Франко // Політологія кінець XIX – перша пол. XX ст. Хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. – Львів: Світ, 1996. – С. 72–80.

12. Яковенко Н. Одна Кліо, дві історії / Наталя Яковенко // Критика. Число 62. – Грудень, 2002.

13. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Яковенко. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – Київ: Критика, 2005. – 584 с.

14. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – Київ: Критика, 2007. – 376 с.

15. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія / Леонід Зашкільняк. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.